

*A MERCÈ DELS CREDITORS:
L'ENDEUTAMENT DELS SENYORS DE
SANTA PAU AMB CIUTADANS
DE GIRONA A LA PRIMERA MEITAT
DEL SEGLE XIV¹*

ALBERT REIXACH SALA

Institució Milà i Fontanals, CSIC (Barcelona)

¹ Aquest breu treball s'ha elaborat en el marc del projecte "Financiers al servicio del poder en la Corona de Aragón (s. XIV-XV): Métodos, agentes, redes (ref. HAR2011-24839)" finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad i del grup de recerca consolidat "Renda feudal i fiscalitat a la Catalunya baixmedieval" (2009 SGR 1367) del Comissionat per a Universitats i Recerca de la Generalitat de Catalunya. Abreviatures utilitzades: ACA, C = Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria; AHG, Gi-0X = Arxiu Històric de Girona, Notarials, Girona-0X; ACGAX, SP = Arxiu Comarcal de la Garrotxa, Notarials, Santa Pau; AHAM = *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*; AIEG = *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*; APEHOC = *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*; AEM = *Anuario de Estudios Medievales*. Les quantitats monetàries s'expressen sempre en lliures, sous o diners barcelonesos: ll., s., d.

S

egons recorda la crònica de Bernat Desclot, el mes d'agost de 1285, el rei Pere II el Gran visità el castell de Santa Pau després d'una aferrissada batalla contra els francesos a la vall del Llémena². No s'especifica que fos present en la rebuda el noble Ponç, senyor del lloc. Amb tot, atesa la impecable carta de serveis prestats al monarca per aquest cavaller i els seus avantpassats, no costa gaire d'imaginar que acollí amb reverència el seguici reial. Com veurem, aquest servei a la corona tingué, al capdavant, un preu i l'hagueren d'assumir diverses generacions del llinatge.

Mig segle més tard, Nicolau Desvern, un mercader gironí, si bé assentat a la vila de Sant Feliu de Guíxols, s'intitulava tinent del castell de Santa Pau i receptor de totes les rendes que el senyor d'aquest castell rebia a la vall homònima amb el beneplàcit de la vídua Marquesa, nora del citat Ponç III, i amb motiu de deutes pendents³.

El propòsit de l'article és el d'examinar episodis concrets del procés d'endeutament d'una família de l'aristocràcia mitjana del bisbat de Girona, els Santapau, en relació, fonamentalment, amb ciutadans de la pròpia capital de la demarcació i entre els quals destacà l'esmentat Nicolau Desvern. A banda d'assajar algunes hipòtesis entorn de les causes de les dificultats econòmiques que experimentaren els senyors de Santa Pau en el període aproximat entre 1330 i 1350, s'analit-

² «El rei d'Aragó, aquell dia, venc-se dinar a un lloc que ha nom Santa Pau. Mas anc no veés tan alegre hom ni tan joiós ni tan estatger, com lo rei fou aquell dia », Bernat Desclot, *Llibre del rei en Pere* (ed. a cura de Stefano M. Cingolani), Barcelona, Barcino, 2010, capítol CLIX, p. 406.

³ ACGAX, SP, vol. 44, f 89r, 1344/10/18.

zaran els mecanismes crediticis o productes financers a què pogueren recórrer per fer-hi front. Finalment, s'avaluaran els efectes d'ordre divers de les mesures adoptades. En tots dos casos es prendran com a referència principal els vincles amb Desvern⁴.

1. Els protagonistes: els Santapau i el seu principal creditor, Nicolau Desvern

La història que ens ocupa és, en essència, la d'un llinatge amb símptomes de dèficit permanent, que a l'alçada de 1340 sembla tocar fons. Abans, però, d'entrar a precisar diversos aspectes del procés, presentem-ne els protagonistes. Per una banda, els deutors, els senyors de Santa Pau. Per l'altra, el creditor que acabà prevalent, Nicolau Desvern, membre d'una nissaga de mercaders gironins de Sant Feliu de Guíxols.

1.1 Els Santapau, un llinatge en hores baixes a la primera meitat del segle XIV

Com la de moltes altres famílies de l'aristocràcia mitjana del principat, la trajectòria dels Santapau estigué estretament vinculada al servei a la corona⁵. Descendents dels senyors de Porqueres i castlans de Finestres, afermaren el domini d'aquest castell i de la *domus* de Santa Pau entorn de 1278 arran d'una presumpta alienació de la jurisdicció per part del rei Pere II el Gran.

D'acord amb l'escenari que reconstrueix J. Soler⁶, no resulta gens clar que la senyoria depenent del vell castell termenat de Finestres hagués estat, des de

⁴ Cal fer, d'entrada, dues advertències prèvies de caràcter heurístic i historiogràfic. En primer lloc, s'ha de tenir present que per a la reconstrucció dels esdeveniments s'han emprat fonts de naturalesa dispersa com són contractes localitzats en registres notariais tant de la pròpia escrivania del castell de Santa Pau com d'alguns fedataris de la notaria reial de la ciutat de Girona. En conseqüència, potser no s'ha pogut tenir sobre la taula el conjunt complet de peces que ens permetrien una interpretació més ajustada de tot plegat. Per una altra banda, hem de ressaltar que l'objectiu de l'article no és tant tenir una visió completa de l'evolució socioeconòmica de la família Santapau o del territori que senyorejaren els seus membres durant una època determinada com examinar certs episodis a la llum de les noves recerques que s'estan duent a terme entorn del crèdit i les finances a la baixa edat mitjana. Així, les nombroses llacunes existents a propòsit de la futura baronia de Santa Pau a la primera meitat del segle XIV i d'altres qüestions igualment cabdals tan sols s'indicanaran a peu de pàgina. I només quan es pugui s'apuntaran possibles vies per pal·liar-les que caldrà seguir en futurs treballs.

⁵ Qualsevol estudi dels grups aristocràtics del principat o el que tradicionalment s'havia tendit a denominar la noblesa continua tenint com a referència ineludible les recerques de Santiago Sobrequés. Vegeu, així, Santiago Sobrequés Vidal, «La noblesa catalana en el siglo XIV», *AEM*, 7 (1970-71), p. 513-531.

⁶ Comptant que ja s'hi revisa la historiografia tradicional, per als orígens de la família dels Santapau i la primera etapa de la futura baronia vegeu Joan Soler Jiménez, *La formació de la pobla de Santa Pau a redós del castell dels barons (1248-1331)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2008, p. 15-45.

temps remots, un feu del monarca. El cas és, tanmateix, que si Ponç III es pogué intitular senyor de Santa Pau a partir d'aleshores i gaudí de certs drets jurisdiccionals en les valls a banda i banda de la serra de Finestres (amb l'articulació, per exemple, d'una cort que, com a mínim, entenia en causes civils) i, sobretot, pogué llegar tot el poder acumulat al seu fill Hug II, fou gràcies a la fidelitat al rei. Als camps de batalla acumularen honor i prestigi i s'introduïren als cercles afins al monarca on es repartia el poder que exerciren en aquest territori de la diòcesi de Girona ⁷.

Després de la mort de Ponç, l'any 1311, el seu primogènit, hereu universal i successor, Huguet, assumí aquestes obligacions i prestà l'homenatge corresponent al rei Jaume II pels castells de Finestres i l'honor de Santa Pau⁸. Amb tot, coincidint amb un període excepcional de calma en la política d'expansió del monarca, la seva tasca fou més aviat una altra: la de compensar els danys col·laterals de la intensa trajectòria del seu pare a les ordres del rei.

Com apuntàvem, el servei a la corona reportà beneficis al llinatge, sens dubte, però, al mateix temps, tingué repercussions que no afectaren només la família estricta dels senyors, sinó tots els seus vassalls, en especial els habitants de les parròquies de Santa Maria dels Arcs i de Sant Martí a la vall de Santa Pau i de les parròquies de Sant Aniol, Sant Esteve de Llémèna i la Barroca, els llocs constitutius de la futura baronia de Santa Pau⁹.

Vistes les gestions que pertocaren als marmessors de Ponç III i de la seva esposa Orpai, des de les darreres dècades del segle XIII, els senyors de Santa Pau traslladaren als pagesos dels seus dominis i de la contrada immediata una part

⁷ N'hi ha prou de recordar la presència del propi Ponç III a les Vespres Sicilianes l'any 1282, al cèlebre desafiament del rei Pere el Gran a Carles l'Ardit que tingué lloc a Bordeus l'any següent o en la defensa del principat de la invasió francesa immediatament posterior. Ja al costat d'Alfons II, Ponç també anà a la conquesta de l'illa de Menorca de 1386; i, seguint Jaume II, a la croada d'Almeria de 1309. Per tot plegat vegeu Lluís G. Constans, *Santa Pau medieval*, 2a part (*La família Santa Pau*), Olot, Biblioteca Olotina, 1962, p. 46-51; J. Soler, *La formació de la pobla...*, p. 28-29; Lluís To Figueras, «Pillage seigneurial et plaintes paysannes en Catalogne (XIIe-XIVe siècles)», en premsa. Agraïxo a l'autor d'aquest darrer article el fet d'haver-me permès de consultar-lo abans de la publicació.

⁸ Lluís G. Constans, *Santa Pau medieval...*, p. 52.

⁹ En realitat, es coneix ben poc la progressiva articulació de la baronia de Santa Pau després de la mort de Ponç III. Només un estudi a fons i confrontat amb altres casos similars podria resoldre la qüestió. En tot cas, sembla clar que el poder que acumulaven els Santapau en aquest territori de les capçaleres del Ser i la Llémèna no era el mateix a les primeres dècades del segle XIV que a finals de la centúria. Es tracta, amb tota seguretat, d'un llarg procés de transferència, discutit i mai en una única direcció, de prerrogatives i drets de la corona als barons. Per exemple, hi ha força notícies de les dificultats dels descendents de Ponç III, després del seu traspàs l'any 1311, per consolidar la jurisdicció i evitar les pressions i intrusions constants dels oficials reials, sobretot del veguer de Besalú. Es repetí la situació amb la mort d'Huguet II. Tot fa pensar, doncs, que el titular del castell de Finestres i de l'honor de Santa Pau no comptà amb l'alta i baixa justícia i el mer i mixt imperi (elements definitoris d'una baronia) fins a finals de la dècada de 1360 o més tard.

important dels costos de la fidelitat al casal de Barcelona. Per una banda, feren efectiu el dret de reclamar aportacions d'homes entre els pobladors de la jurisdicció de què eren titulars i sol·licitaren donatius (o més aviat exigiren quèsties o pagaments extraordinaris) a les comunitats assentades al terme del castell de Finestres. Per l'altra, ha estat demostrat per Ll. To el fet que el noble Ponç no dubtà a recórrer a les cavalcades i a la rapinya, és a dir, a les amenaces, a l'extorsió i, fins i tot, a la violència física per sortir del pas¹⁰.

A més, no hem de descartar que tant la necessitat de negociació amb les elits locals com, una vegada consumats els fets, de reparació dels danys provocats estiguin al darrere de privilegis cabdals per a la història de la vall de Santa Pau. Pensem, és clar, en l'atorgament per part de Ponç III d'una carta de franqueses als habitants de la pobla del castell l'any 1300. L'any 1312, en canvi, una nova concessió de privilegis per part de Hug II, fill de Ponç, ja es presentava sense ambigüitats com una remuneració per les ajudes esmentades, que assolien la xifra de 56.000 s.¹¹ En definitiva, de cara a interpretar el procés d'endeutament que analitzem, hem de tenir sempre present aquest triangle que dibuixaven les exigències inherents a servir la corona, els drets que podien exercir els Santapau com a titulars de l'antic terme del castell de Finestres i els efectes sobre els habitants d'aquest territori¹².

Quan l'any 1323 morí Hug II en una de les primeres expedicions en què participà, la de l'infant Alfons a Sardenya, encara hi havia molts assumptes irrelatsos. I ben aviat els corns de guerra tornaren fer comparèixer noves necessitats d'homes i pecúnia. El protagonista del nou capítol de serveis a la corona per part dels Santapau fou el fill i hereu d'Hug, Ponç IV¹³. Mentre que la seva mare, com a tutora per disposició testamentària del pare, s'ocupà del pertinent homenatge

¹⁰ Joan Soler, *La formació de la pobla...* p. 83. A la vetlla de la mort de Ponç i la de la seva cònjuge Orpai s'endegà un veritable procés per reparar una llista de més d'un centenar d'agregats o víctimes d'aquests torts o actes violents: Ll. To, «Pillage seigneurial et plaintes paysannes...».

¹¹ Joan Soler, *La formació de la pobla...* p. 83-86.

¹² En aquest sentit, val la pena prendre en consideració que els casos de llinatges endeutats no s'haurien d'interpretar com el simple producte d'una mala gestió de cabals per part d'un estament secularment condemnat a repetir els mateixos errors. Segons ja ha estat posat de manifest, les senyories eren molt més que projectes econòmics o financers. Remetem a les reflexions que s'apleguen respecte a això a Antoni Furió, «Senyors i senyories al País Valencià al final de l'Edat Mitjana», *Revista d'història medieval*, 8 (1997), p. 109-152. En aquest sentit, cal reconèixer que al llarg de l'article ens resistirem a recolzar-nos en la tesi de la caiguda dels ingressos senyorials a la baixa edat mitjana subjacent al discurs historiogràfic sobre un gran nombre de fenòmens. El cas estudiat no ens ofereix prou elements de judici ni per abonar-la ni per matisar-la.

¹³ De les trajectòries d'Huguet II i Ponç IV, vegeu les notícies que s'ofereixen a Ll. G. Constans, *Santa Pau medieval...*, p. 52-64. A més, per al cas de Ponç IV es disposa d'un perfil força complet i actualitzat a Maria Mercè Costa, «Ponç de Santapau i de Saguàrdia», *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 13, Barcelona, 1979, p. 195.

al rei Alfons III el Benigne l'any 1328, el nou senyor de l'antic terme castral de Finestres s'enrolà als contingents militars enviats a Sardenya pel monarca Jaume II la primavera de 1334 a fi de sufocar una de les contínues revoltes que hi tingueren lloc en el marc de confrontació més ampli entre els reis d'Aragó i la república de Gènova.

Tal com documenta J. Colomer, tant la pròpia família de Ponç IV com els habitants dels seus dominis participaren en major o menor mesura en l'organització de l'expedició. L'octubre d'aquell any, el noble es presentà amb deu cavallers davant del consell de la ciutat de Barcelona, a qui s'havia encomanat bona part de l'administració del donatiu ofert pel braç reial. De manera semblant a com havien procedit els seus avantpassats, Ponç havia adquirit la cavalleria necessària, queviures i altres provisions mitjançant compres a nobles o prohoms de les rodalies de Santa Pau. Així mateix, preveié diverses quantitats per pagar les soldades dels qui l'acompanyaren a l'expedició. Per finançar tot això, es valgué, per una banda, d'una ajuda en teoria negociada de 1.000 s. dels habitants de les parròquies de la vessant meridional de la serra de Finestres i, per l'altra, de *mutua* concertats per autèntics membres de les elits locals, possiblement per cobrir avançaments previs de jueus de Besalú¹⁴.

El que interessa remarcar d'aquesta partença cap a l'exèrcit reial d'un jove Ponç IV (encara no havia complert els 25 anys) fou que deixà a càrrec de la seva mare, vídua, la gestió dels dominis. L'octubre de 1334 posà en mans de Marquesa tots els afers lligats amb el castell de Finestres i l'honor de Santa Pau i, tres anys després, li'n féu donació temporalment¹⁵. I és que poques vegades tornaria a trepitjar el bressol el fidel cavaller¹⁶. A partir d'aleshores, doncs, Marquesa, vídua d'Hug II i mare de Ponç IV, hagué d'ocupar-se de la compensació de les ajudes concedides pels seus vassalls per a l'armada reial enviada a Sardenya, de

¹⁴ Agraeixo a Joel Colomer que m'hagi deixat consultar el treball inèdit que realitzà sobre aquest episodi de 1334: Joel Colomer, *L'expedició militar a Sardenya del 1334 per part de Ponç de Santa Pau*.

¹⁵ ACGAX, SP, vol. 25, f 92v-93v, 1334/10/26; ACGAX, SP, vol. 36, f 26r-27r, 1337/08/09. En la donació, Ponç tan sols es reservava la torre de Murrià situada a la parròquia de Finestres. A més, una de les clàusules del document ens certifica que el donador, Ponç, era major de 23 anys, però, així i tot, renunciava expressament a la possibilitat que li oferia la minoria d'edat (el llinard de la majoria era als 25) d'exigir la reintegració del bé donat.

¹⁶ Convé recordar que durant el regnat de Pere III el Cerimoniós Ponç prengué part en la guerra contra Jaume III de Mallorca (1343-44), i que per aquest i d'altres serveis fou gratificat amb la capitania de guerra de l'illa de Sardenya i el títol de veguer de Càller (1347), a més de feus estesos al llarg d'aquesta illa. Posteriorment estigué durant temps entre Mallorca i València, on contribuí a la pacificació dels unionistes. L'any 1351 tornà a formar part d'una armada contra els genovesos i en aquesta ocasió ja en fou el capità. Després de diverses escales i rebre l'ajuda de naus venecianes i bizantines es dirigí cap al mar Egeu i Romania. El febrer de l'any següent s'enfrontà en una batalla naval amb les galeres lligurs a prop del Bòsfor. Per tot una sèrie d'infortunis arribà malferit a Constantinoble on morí poc després.

l'amortització dels préstecs contrets pel seu fill abans de salpar o els que calgué anar obtenint per reduir el dèficit que tot això ocasionava i, al mateix temps, de l'administració de la despesa ordinària de la casa o cort dels Santapau amb uns comptes igualment desequilibrats¹⁷.

1.2 Nicolau Desvern, ciutadà gironí i mercader de Sant Feliu de Guíxols

L'altre gran protagonista de la història, Nicolau Desvern, era fill del ciutadà i mercader gironí instal·lat a Sant Feliu de Guíxols, Pere Desvern. No disposem de dades significatives sobre els seus avantpassats i, per tant, desconeixem quin fou realment el seu punt de partida¹⁸. Així i tot, sabem que Nicolau devia néixer en un moment dolç per a la família i, havent heretat la professió del seu progenitor, fou l'escollit per maridar amb una filla d'una de les nissagues preeminents de la ciutat de Girona a l'època baixmedieval, els Sarriera¹⁹. L'aliança pogué resultar prou profitosa pels Desvern. Encara que la generació que ens ocupa no destacà en la vida pública del municipi (només el propi Nicolau ocupà el càrrec de jurat per la mà menor l'any 1340), els seus descendents s'assentaren a les capes altes de la societat gironina fins a finals del segle XV. Aleshores, a semblança de molts contemporanis, acabaren ennoblint-se²⁰.

¹⁷ No hem d'oblidar que Marquesa, vídua d'Huguet de Santa Pau, també fou promotora d'obres artístiques de valor i segurament costoses com fou un retaule d'alabastre de Beuda que encarregà l'any 1340: Miquel Àngel Fumana Pagès, «Ramon Cascalls de Berga», *L'art gòtic a Catalunya*. Escultura I, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2003, p. 220-222.

¹⁸ Només sabem que Pere Desvern ja fou comerciant i que havia contret almenys un parell de societats mercantils amb altres concitadans seus entorn de 1340: AHG, Gi-06, vol. 24, f 82r-v, 1340/05/07; f 88r, 1340/05/09; AHG, Gi-05, vol 22, 1341/06/25 (aquesta última referència extreta de Christian Guilleré, *Girona al segle XIV*, Barcelona, Ajuntament de Girona – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993-94, vol. II, p. 404).

¹⁹ Constitueixen una veritable dinastia de metges al servei de la cort reial amb branques consolidades durant anys entre el patriciat gironí i d'altres que passaren a les files de la noblesa: Christian Guilleré, «Une famille de médecins géronais au XIVe siècle: Les Sarriera», *AHAM*, 26 (2005), p. 677-691. Vegeu-ne un arbre genealògic a Christian Guilleré: *Girona al segle XIV*, p. 463-464. Encara que l'autor no subscriu el mateix en tots dos llocs, el cert és que Nicolau Desvern es casà amb una filla de Guillem Sarriera (i neta de Jaume) anomenada Francesca com la seva mare: AHG, Gi-06, vol. 48, sf, 1350/03/03. L'esposa de Nicolau Desvern, a més, quan morí aquest seu marit enllaçà en segones noces amb el jurista gironí Armau Savall, d'acord amb un testament que dictà l'any 1370: AHG, Gi-05, vol. 320, f 35v-39v, 1370/10/28.

²⁰ Sobre el càrrec de jurat de Nicolau Desvern l'any 1340: Christian Guilleré: *Diner, poder i societat a la Girona del segle XIV*, Girona, Ajuntament de Girona, 1984, p. 102. A mitjan segle XV, un Nicolau Desvern descendent directe seu ocupà càrrecs de jurat en diversos moments, alhora que la família es trobava habitualment embolicada en bandositats amb altres famílies de la mà major: Santiago Sobrequés Vidal, «Régimen municipal gerundense en la baja edad media. La "insaculación"», *AIEG*, 10 (1955), p. 165-234. Entorn de 1490 es documenten un Lluís Desvern denominat donzell, i un seu fill homònim, cavaller: Josep Fernández Trabal, *Una família catalana medieval. Els Bell-lloc de Girona 1267-1533*, Barcelona, Ajuntament de Girona – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 289, 302, 312, 318.

Per una altra banda, Nicolau Desvern fou un actiu comerciant a mig camí de la capital gironina i de la dinàmica vila portuària de Sant Feliu de Guíxols entre, aproximadament, 1330 i 1350²¹. Titular d'un obrador de draperia, denominat amb freqüència draper i especialitzat, doncs, en el mercadeig de teles, s'associà l'any 1342 amb un altre mercader i un jurista gironins «per arriscar pecúnia per terra i mar»²². L'activitat econòmica de Nicolau, tanmateix, no es limitava només al comerç. Com la majoria dels seus col·legues professionals, tendí a la diversificació d'inversions.

La pròpia inèrcia comercial del seu establiment on, per facilitar el consum als clients, fiava, o la pràctica quotidiana de gestionar les sumes destinades a mercadejar, segurament el feren entrar en el món del crèdit i de les finances²³. Succeria, doncs, que passà de dedicar-se a prestar a individus que adquirien draps a crèdit a oferir-los grans capitals ja amb finalitats diferents, com veurem en el cas analitzat. Amb tot, no hem de perdre de vista que no sempre féu el paper de prestador, sinó que s'endeutà igualment per assolir nous objectius o, fins i tot, per abordar la gran operació que suposava (també en termes econòmics) enllaçar amb una filla dels Sarriera²⁴.

Finalment, una altra línia de negoci destacada de Desvern girà, de ben segur, entorn de les lleudes de la ciutat de Girona. L'adquisició, l'any 1342, de la part d'aquest impost sobre la circulació de mercaderies que cobraven els castlans de torre Gironella, un feu del rei, s'arrodoní deu anys després amb la porció de les lleudes tradicionalment lligades a un altre dels quatre castells de la força vella,

²¹ Quant a les vies que s'obrien per a la promoció social en aquesta petita ciutat ben connectada amb les xarxes comercials: Pere Orti Gost, «Pagesos de Caldes de Malavella, mercaders de Sant Feliu de Guíxols i consellers reials: l'espectacular ascens de la família Pujada durant el segle XIV», en premsa. Agraïxo a l'autor la possibilitat de consultar l'article abans que sigui publicat.

²² Vegeu AHG, Gi-06, vol. 22, Sf, 1340/01/30; AHG, Gi-06, vol. 56, Sf, 1342/08/16.

²³ És molt habitual, segons un procediment emprat per la majoria de mercaders i menestrals coetanis, que clients seus li fessin reconeixements de deute per teles adquirides. Entre molts altres exemples: AHG, Gi-06, vol. 22, Sf, 1340/01/23. Sobre aquest tema vegeu Carles Vela Aulesa, «Les compravendes al detall i a crèdit en el món artesà. El cas dels especiers i els candelers», Manuel Sánchez Martínez (coord.), *El món del crèdit a la Barcelona medieval*, Quaderns d'Història, 13, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 2007, p. 131-155.

²⁴ Per exemple, l'any 1343 confessava que la vídua del concitadà Bonanat Banyoles li havia concertat un *mutuum* de 2.000 s. per raons que no s'addueixen: AHG, Gi-06, vol. 35, sf, 1343/01/03. Anys més tard, en canvi, el propi Nicolau vengué un violari de 260 s. anuals al mercader gironí Jaume Mitjavila per 1.820 s.: AHG, Gi-06, vol. 39, sf, 1346/02/27. També sabem que després de la mort de Nicolau el tutor del seu fill continuava prestant un violari de 100 s. anuals a la filla i hereva universal d'Arnau Sarriera: AHG, Gi-06, vol. 62, sf, 1355/03/14.

el de Requesens²⁵. Sense que puguem demostrar-ho, tal volta aquests traspassos eren el colofó final de préstecs concedits per Desvern que els antics titulars del tribut no pogueren retornar com veurem que succeí amb els Santapau. En qualsevol cas, la percepció de drets de la lleuda abans de la consolidació de noves formes impositives lligades a l'administració municipal, a la dècada de 1360, assegurava uns guanys crematístics gens menyspreables i, sobretot, el control d'informacions precioses sobre els fluxos comercials de la ciutat.

2. L'endeutament dels Santapau a la primera meitat del segle XIV

2.1. Els mecanismes de finançament del deute dels senyors de Santa Pau:

Un cop presentats els protagonistes, repreguem el fil de la història. Com hem vist, la vídua Marquesa, tinent dels castells de Finestres i de Santa Pau i procuradora del seu fill, normalment absent a causa de les reiterades campanyes militars, tenia una missió força delicada al capdavant de la senyoria a partir de 1337. El conjunt de rendes (parts de delme, tasques, agrers, censos i altres prestacions, a més de la possessió de dominicatures o monopolis com molins o fàbregues) que drenava la família era important, però no suficient²⁶. L'única sortida possible per revertir l'adversa situació financera i continuar responent a les noves necessitats passava pel recurs al crèdit.

Comptant que en aquella època ja s'havien difós i consolidat', arreu, di-

●
²⁵ Pel que fa les lleudes reials de la ciutat de Girona al segle XIV: Josep M. Madurell, «La lezda de Gerona (contribución a su estudio)», *AIEG*, 19 (1968), p. 65-106; i J. Fernández Trabal, *Una familia catalana medieval...* p. 60-65

²⁶ Segons ja advertí J. Soler, està per fer encara un inventari més o menys complet del patrimoni de la família Santapau al llarg del segle XIV. A falta de capbreus conservats o altres fonts similars per aquesta època, caldrà procedir-hi a partir de la combinació de dades esparses. En qualsevol cas, es pot avançar que hi havia força altres famílies nobiliàries amb drets sobre la renda que generaven els masos i les diverses explotacions de la vall de Santa Pau. I, malgrat tot, els Santapau pogueren engruixir el patrimoni, gràcies a les aliances matrimonials successives, amb drets en àrees relativament llunyanes com ara Sant Pere d'Osseja i Vallsebollera a l'actual Cerdanya francesa: ACGAX, SP, vol. 37, sf., 1338/10/16. Ja representa tota una altra fita, força coneguda, l'ampliació de possessions que es derivà de la participació activa en l'expansió ultramarina de la monarquia a partir aproximadament de 1350.

verses fórmules financeres²⁷, els Santapau podien jugar diferents cartes. Un primer mecanisme creditici consistia en la pràctica inveterada d'endarrerir el pagament de les despeses. Tenim indicis clars que ja optaren per aquesta via Ponç III i Orpai: els seus marmessors hagueren, per exemple, de saldar deutes per salaris de diverses persones que havien treballat com a servents al castell i que no havien cobrat el que els pertocava²⁸.

Això no obstant, el fet de no satisfer allò que era degut fins molt temps després només se sostenia fins a certs límits. El més probable és que per suportar la demora dels pagaments o poder continuar saltant-se terminis de manera indefinida calgués adoptar compromisos formals. I, si el que es requerien eren avançaments en moneda, no hi havia cap altra alternativa. Llavors s'havia de recórrer a un dels instruments financers existents des de la segona meitat del segle XIII, i esdevinguts més populars: els *mutua* o préstecs a curt termini i a un cert interès (tot i que poques vegades constés en els contractes, situat entorn del 20 %), normalment contrets davant de notari i amb la presència de diversos testimonis. Com és ben sabut, molts jueus d'aquella època es convertiren en veritables professionals d'aquesta mena de préstecs, encara que no es pot afirmar que en tinguessin l'exclusiva. L'altra variant diguem-ne més subtil de préstec a curt termini eren les anomenades comandes o dipòsits de sumes pecuniàries o en espècies que calia reintegrar quan el creditor ho reclamava.

Òbviament, les obligacions que s'exigien en un i altre contracte variaven en funció de la condició del deutor i de la suma prestada, i podien anar des de les promeses personals a les assignacions generals de béns arribant, en determinades circumstàncies, als empenyoraments o cessions preventives de béns

●

²⁷ Per aquesta qüestió vegeu un parell d'estats de la qüestió força recents tocants a la Corona d'Aragó i a Catalunya: Manuel Sánchez Martínez, «El mundo del crédito en la Corona de Aragón» a A. Pérez Jiménez & G. Cruz Andreotti (eds.), *Hijos de Mercurio. Banqueros, prestamistas, usureros y transacciones comerciales en el mundo mediterráneo*, Madrid-Málaga, Ediciones Clásicas&Charta Antiqua, 2006, p. 343-374; Id., «Algunas consideraciones sobre el crédito en la Cataluña medieval», M. Sánchez Martínez (coord.), *El món del crèdit...*, p. 9-26. Centrant-nos en l'àmbit del bisbat de Girona als segles baixmedievals, quant al cas del crèdit i la seva difusió, vegeu, per exemple, Christian Guilleré, «Le crédit à Gerone au début du XIVe siècle (1321-1330)», a *Actas del II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada: La documentación notarial en la historia*, vol 2, Santiago de Compostela, 1984, p. 363-379; i pel que fa als circuits financers creats a través d'una veritable xarxa de mercats locals integrats: Lluís Sales Favà, «Crédito y redes urbanas: el caso de Girona y las pequeñas ciudades de su entorno en el siglo XIV» a David Carvajal de la Vega et alii (eds.), *Redes sociales y económicas en el mundo bajomedieval*, Valladolid, Castilla Ediciones, 2011, p. 135-154. Per al cas concret de l'esclat de l'activitat comercial i econòmica en general a la Garrotxa del mateix període: Josep M. Salrach Marés, «Mercats i fires, el despertar de l'economia en terres de Besalú (segles IX-XIV)», *APEHOC*, 14 (1996-1998), p. 9-36.

²⁸ Lluís To Figueras, «Pillage seigneurial et plaintes paysannes...».

concrets²⁹. Per una altra banda, i tal com insistirem més endavant, per als particulars amb un patrimoni notable i, en especial, amb poder real sobre col·lectius d'homes i dones, com foren els nostres protagonistes endeutats, era factible que les obligacions escripturades de manera genèrica davant de notari es carreguessin, a la pràctica, sobre altres cossos i teulades a part dels propis.

El darrer producte financer a l'abast dels titulars de la senyoria de Santa Pau foren les rendes vitalícies i perpètuas, o sigui els violaris i censals morts, tota una novetat abans de mitjan segle XIV. Aquests instruments de crèdit es presentaven com a contractes de compravenda (habitualment a carta de gràcia o pacte de retrovenda) en què el prestatari venia al creditor el dret de percebre periòdicament una pensió per un preu determinat. De fet, es tractava d'un veritable préstec encobert en què es calculava la pensió tot aplicant un cert tipus d'interès sobre el capital pagat, que era gairebé sempre del 14,28% en els violaris, i, inicialment, del 7,14% en els censals morts.

Quant als violaris, el dret de cobrar una determinada pensió expirava en el moment que finien les vides de les dues persones (o més) que s'havien escollit. Tanmateix, ni en els violaris ni censals morts (i el cas que analitzarem ho il·lustra bé), a diferència dels productes financers actuals, no es preveia una amortització progressiva del capital, sinó que el deutor retornés íntegrament el capital prestat, encara que ho podia fer quan ho decidís, a menys que es pactessin dates límit.

Segons ja estat assenyalat per diversos autors, l'aparició dels violaris i dels censals morts en l'àmbit privat representà una autèntica revolució financera en el sentit que afavorí la capacitat d'endeutament de la població. Gran part de l'èxit té a veure amb l'acceptació moral i jurídica d'aquests contractes crediticis a què conduí la reflexió teològica ja desenvolupada entorn de 1340 i que permetia escapar de la tradicional condemna d'usura. A més, però, comptaven amb un aparell de garanties per a la satisfacció del pagament anual de la pensió que podia limitar-se a la persona i béns del prestatari, és a dir que esdevenia prou flexible per al deutor i adaptable a les circumstàncies jurídiques variables que el poguessin

●
²⁹ Per més detalls sobre aquestes modalitats creditícies a curt termini vegeu la bibliografia citada a la nota 27.

envoltar a ell, la seva família i els seus béns³⁰. Caldrà veure, tanmateix, que molt sovint esdevenia inevitable recolzar-se en avaladors o fer consignacions especials, sobretot si el marge de maniobra s'acabava reduint quan els violaris i censals s'inscrivien en una línia de crèdit oberta des de temps enrere.

Al llarg de les dècades de 1330 i 1340 documentem que Marquesa de Santa Pau féu ús de tot el ventall de mecanismes financers que se li oferien i anà a cercar crèdit tant dins de la seva senyoria com als centres urbans propers. Abans de 1311, Ponç III ja havia trucat a la porta d'algun jueu de l'aljama de la ciutat de Girona. I els seus marmessors, a banda de les reparacions d'injúries que comentàvem més amunt, hagueren de traspasar temporalment els drets i rendes que el noble difunt havia percebut al castell de Tossa (a l'actual comarca de la Selva) per assumir el quantió *debito usurario* de 4.000 s. que es tenia al jueu gironí Jucef Bedoç, entre d'altres creditors secundaris³¹. L'afer del castell de Tossa s'emplaçava dins d'una operació a diferents bandes. I és que la trama d'endeutament ja devia ser considerable aleshores.

Intentem veure ara com evolucionà a partir de 1337. Sense perdre de vista les limitacions de les fonts emprades, fixem-nos breument en els mecanismes crediticis adoptats i amb qui es concertaren, en essència, i quin era el perfil i la procedència dels prestadors. Com era d'esperar, els Santapau anaren a buscar capitals allí on se'ls en podien oferir en abundància. Així, Marquesa i el seu fill Ponç IV es desplaçaren, en primera instància, a la plaça financera per excel·lència del bisbat, la pròpia capital. A part de la línia de crèdit amb el draper Nicolau Desvern, que analitzarem per separat més avall, es pot documentar que abans de 1340 Ponç havia venut a Guillem Santmartí, ciutadà de Girona, un violari de 600 s. anuals³².

Així mateix, la xarxa de relacions dels Santapau, tal com hem insistit, uns

³⁰ Quant a les característiques fonamentals dels violaris i els censals morts, remetem a la descripció que n'ofereix Pere Orti Gost, «Les finances de la Diputació del General de 1380 a 1462» a Maria Teresa Ferrer i Mallol (dir.), *Història de la Generalitat de Catalunya: Dels segle medievals a l'actualitat, 650 anys*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2011, p. 119-137, especialment p. 126-128. Pel que fa, en concret, a les clàusules i garanties contractuals vegeu Daniel Rubió Manuel, «L'estructura diplomàtica dels censals morts i els violaris», a J. Serrano (ed.), *El territori i les seves institucions històriques*, vol. II, Barcelona, Fundació Noguera, 1999, p. 843-863. A propòsit del seu èxit i el sorgiment d'un autèntic sistema "censalista" en base a l'exemple del regne de València vegeu Juan V. García Marsilla, *Vivir a crédito en la Valencia medieval: De los orígenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2002, p. 177-227. D'altra banda, pel que fa al debat i definitiva sanció moral del censal com a producte financer, vegeu la síntesi Josep Hernando i Delgado «Les controvèrsies teològiques sobre la licitud del crèdit a llarg termini» a M. Sánchez Martínez (coord.), *El món del crèdit ...*, p. 213-238.

³¹ AHG, Gi-05, vol. 1, f 67v-69r, 1311/12/03.

³² AHG, Gi-05, vol. 21, f 20r, 1340/09/01.

habituals de la cort del rei, els permetia anar més enllà de la demarcació gironina i entrar en contacte amb el sector mercantil del cap i casal. Per exemple, poc abans de 1340 Ponç IV havia obtingut un préstec de Pere Mitjavila, mercader de Barcelona, per tal de fer front a l'aportació dotal pactada amb Sibil·la, filla del noble, aleshores ja difunt, Jaume de Vallgornera i d'Alamanda, muller d'aquest. De fet, la quantitat de 200 ll. havia servit per lluir la renda venuda prèviament per Ponç al gironí Guillem Santmartí que acabem de citar³³.

El recurs a prestadors dels dominis propis o àrees limítrofes sembla més aviat una mesura d'urgència per abordar el finançament dels deutes de major envergadura obtinguts a fora. Així, l'any 1335 Marquesa ja havia manllevat de Guillem Camps, clergue de la capella de la Trinitat de Batet, 350 s., i a finals de 1342, segurament per saldar un deute difícil d'eixugar, havia de cedir-li els drets sobre el molí de destret que els senyors del castell posseïen a la vall de Santa Pau. Aquest darrer any també arrendava a Jaume de Salze, draper de la vila d'Amer i amb interessos al lloc de la Barroca, les rendes d'una sèrie de masos de les parròquies properes de Sant Esteve de Llémena i Sant Aniol de Finestres a canvi d'una quantitat ínfima, qui sap si per compensar préstecs previs. El mateix dia de la cessió al clergue de Batet, a més, Marquesa topava amb la negativa del prior de Santa Maria de Finestres per concedir-li un *mutuum* de 200 s.³⁴

L'any següent, Marquesa s'endeutava amb el jurista olotí Ramon Simó de Rovira, que actuava de jutge del castell de Finestres, per bestretes fins a 210 s. que aquest havia realitzat en una causa de la vídua d'Hug II amb un pagès d'un mas important de la parròquia de Santa Maria dels Arcs de Santa Pau. També confessava un deute a un altre individu destacat del terme de Sant Martí a la mateixa vall, Bernat Terrada, per haver-li avançat 30 s. que es devien a un físic de la ciutat de Girona. En el primer cas, la noble empenyorà una copa d'argent; en el segon, tot el producte de l'exercici de la senyoria al territori de Santa Pau³⁵. A l'alçada de 1346, els problemes financers degueren ser tan greus i el marge de maniobra de Marquesa tan reduït que hagué de col·locar com a penyora quatre

●

³³ ACGAX, SP, vol. 35, f 109r, 1340/11/20. Val a dir que Pere Mitjavila entregà personalment la quantitat a Santmartí (ACGAX, SP, vol. 35, f 109v, 1340/11/28); i és que no era precisament un estrany entre els gironins, ja que passà la joventut i conservava parents directes a la ciutat de l'Onyar. La figura d'aquest destacat mercader barceloní, originari de Banyoles (c. 1290-1348†), ha estat ben estudiada: Victor Hurtado, *Els Mitjavila: Una família de mercaders a la Barcelona del segle XIV*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007, p. 95-236. De fet, en aquesta mateixa publicació se cita documentació que il·lustra, des d'una altra perspectiva, els serveis financers prestats per Mitjavila a Marquesa de Santa Pau. S'hi demostra, a més, l'estreta relació prèvia entre Pere Mitjavila i la família Vallgornera.

³⁴ ACGAX, SP, vol. 43, sf, 1342/11/18; sf, 1342/12/27.

³⁵ Respectivament: ACGAX, SP, vol. 43, sf, 1342/11/18; sf, 1342/11/27, sf, 1343/03/04.

anells, un safir i un copó d'argent a Maria Mòdica de Morvedre, habitant de la ciutat de l'Onyar³⁶.

2.2. La línia de crèdit oberta per Nicolau Desvern com a cas paradigmàtic

Sigui com sigui, si la vídua Santapau es veié realment entrampada fou amb el ciutadà gironí Nicolau Desvern. El comerciant li estengué una autèntica línia de crèdit, és a dir, li concedí tota una sèrie de préstecs que prengueren diferents formes i que s'anaren liquidant parcialment, però que es perllongaren durant molt temps. Els primers contactes que documentem entre ambdues parts es remunten a finals de 1334, quan la vídua d'Hug II reconegué, al mercader, un deute de 19 ll. 16 s. per la raó sempre força genèrica de draps comprats. A principis de l'any 1338 s'escripturava un nou debitori, en aquest cas de 39 ll. 7 s. 7 d., i s'hi especificava que les teles adquirides eren per a ella mateixa i la seva família. Dos anys més tard Marquesa ja no es limità a signar un instrument de debitori, sinó que, en interès propi i com a procuradora del seu fill Ponç, vengué a Desvern un violari de 500 s. anuals a canvi del capital de 3.500 s.³⁷

Com ha estat explicat, la venda d'un violari implicava el pagament d'una pensió anual per part del prestatari, que normalment es fraccionava en dues entregues trimestrals. Així, a la tardor de 1342, documentem que els Santapau feren dipositar, amb més o menys puntualitat, a dos habitants de la vall de Sant Martí de Santa Pau una part de la pensió a la taula d'un canviador gironí³⁸.

Tanmateix, tenim indicis clars del fet que, malgrat l'aparent normalitat, Marquesa no pogué efectuar els dos pagaments de l'any posterior, i el censaler, Nicolau Desvern, recorregué a la cort del veguer de Besalú per trobar una mitjà per cobrar. Aquest òrgan jurisdiccional dictaminà que hi procediria de la manera següent: collint directament les tasques, agrers i altres censos que prestaven tot un conjunt de masos, precisament, de la vall de Sant Martí³⁹. Desvern començava a ser un creditor poderós. O qui sap si tan sols era el cap visible d'una trama financera en què també participaven membres de la notable comunitat jueva de

³⁶ L'assumpte de les penyores devia resultar força incòmode per la senyora: en una nota superior de l'assentament l'escrivà hi anotava «Teneat secretum», i en una inferior «Sit secretum»: ACGAX, SP, vol. 47, f 34r, 1346/10/11.

³⁷ ACGAX, SP, vol. 24, f 67r, 1334/12/10; ACGAX, SP, vol. 188, f 58v, 1338/01/14; ACGAX, SP, vol. 35, f 41r-43r, 1340/04/03. L'interès de la renda era l'habitual dels violaris: 14,28%.

³⁸ AHG, Gi-06, vol. 56, sf, 1342/11/06.

³⁹ En tenim constància per la queixa d'un altre creditor citat més amunt, Guillem de Camps, clergue de la capella de la Trinitat de Batet a qui havia estat cedit tot aquest conjunt de rendes l'any 1339. I és que durant l'exercici de 1341, per la interposició de la cort de Besalú i el dret de prelació de Desvern com a creditor major dels Santapau, no pogué percebre-les: ACGAX, SP, vol. 45, f 34v-35v, 1343/10/16.

la vila de Besalú⁴⁰.

Encara que s'aparti del fil argumental, val la pena assenyalar que en aquelles dates el mercader assentant a la vila de Sant Feliu de Guíxols despuntava com a prestador d'altres petits nobles de les valls properes a Santa Pau i, en general, vassalls dels senyors de l'antic terme del castell de Finestres. Constatem que de resultes de l'obtenció de préstecs o de la venda de violaris estaven endeutats amb Nicolau Desvern una branca secundària dels Santapau establerta a la parròquia de Sant Martí de la mateixa fondalada santapauenca⁴¹; els Benages⁴² i els Balbs⁴³, llinatges de cavallers domiciliats a la vall veïna de Sant Aniol; i, sobretot, els senyors de la Miana, una parròquia estesa en un contrafort de llevant del massís de Sant Julià, entre els aiguavessos del Ser i del Fluvià. Aquests darrers sembla que s'hagueren de desfer d'alguna de les seves principals fonts d'ingressos, com era una part del delme de la vall de Santa Pau i, fins i tot, hagueren de traspassar a Desvern la casa forta que posseïen a la citada parròquia i un alberg a la pobla del castell de Santa Pau⁴⁴.

2.3. L'endeutament dels senyors repercutí en els seus vassalls?

La línia de crèdit dels Santapau amb Nicolau Desvern també permet constatar

●

⁴⁰ Sabem que el propi Nicolau Desvern fou nomenat procurador per diversos habitants de la vall de Santa Pau per tal de resoldre demandes presentades pels jueus besalunencs Salomó Abraham i Bonafós Alfaquí per deutes pendents: ACGAX, SP, vol. 44, f 139r-v, 1346/01/27. Alhora, a finals d'aquell any, Desvern reconeixia haver rebut una certa quantitat d'un altre jueu de Besalú, un tal Caracaris, per una finalitat que no s'esmenta: ACGAX, SP, vol. 47, f 33r, 1346/10/13. A propòsit de l'aljama jueva de Besalú, vegeu Manuel Grau Montserrat, *La judería de Besalú (Girona), siglos XIII al XV*, Olot, Fundació Pere Simon, 1997. S'hi traça un breu perfil tant d'Abraham com d'Alfaquí en què l'autor indica, precisament, que cobraven deutes de santapauencs sense especificar-ne els motius: *Ibidem*, p. 126, 135. Per l'activitat creditícia d'una família d'aquesta comunitat vegeu, també: Joel Colomer, «L'activitat prestamista d'una família jueva a Besalú a la primera meitat del segle XIV: els Astruc», *APEHOC*, 16 (2005), p. 11-22.

⁴¹ Arnau de Santa Pau, fill i hereu del cavaller Bernat de Santa Pau, vengué a Desvern un violari de 110 s. anuals pel preu de 770 s i hi obligà de manera especial totes les rendes que tenia a les parròquies de Sant Martí i de Santa Maria dels Arcs de Santa Pau: ACGAX, SP, vol. 44, f 57v-63r, 1344/09/16.

⁴² ACGAX, SP, vol. 43, f 106r-107r, 1343/05/24.

⁴³ ACGAX, SP, vol. 48, sf, 1345/12/01.

⁴⁴ Entre d'altres referències, vegeu ACGAX, SP, vol. 35, f 99v-100v, 1340/08/15; ACGAX, SP, vol. 42, f 70r-71v, 1349/10/10; ACGAX, SP, vol. 74, sf, 1345/07/10. En aquest afer dels Miana hi estava molt implicat el que devia ser membre d'una autèntica elit rural de la contrada, Bernat Terrada, un home de mas destacadíssim de la parròquia de Sant Martí de la vall de Santa Pau que algun dia mereixerà un estudi monogràfic: ACGAX, SP, vol. 37, sf, 1338/06/04; ACGAX, SP, vol. 43, f 115r-v, 1343/6/04. De moment, sabem que Terrada, a la dècada de 1330, acumulava capitals amb el comerç del bestiar i crèdits diversos i representava un referent dins de la societat santapauenca, alhora que un intermediari amb xarxes que abraçaven tot el bisbat: Joel Colomer Casamitjana, «La carnisseria en una vila de la Catalunya Vella: Santa Pau (1330-1337)», *APEHOC*, 15 (2005), p. 13-38.

un aspecte fonamental de l'endeutament de l'aristocràcia: els límits imprecisos entre els deutes personals o familiars dels titulars d'una senyoria i els que incloïen, alhora, els seus dependents. En el cas que ens ocupa, l'únic que la documentació ens mostra és un fet, d'entrada, bastant comú: que alguns habitants de la vall de Santa Pau, *a priori* sotmesos a la jurisdicció dels senyors del castell, feren fermaça i s'obligaren personalment i amb tots els seus béns en els instruments de crèdit signats per aquests senyors. Fou així, per exemple, en el debitori per draps que, com vèiem abans, Marquesa estengué a Desvern l'any 1334 o en el violari venut l'any 1340⁴⁵. La raó que s'esgrimia per oferir la fermaça s'expressava sempre amb la fórmula genèrica *precibus et amore* el deutor corresponent.

Al marge d'aparèixer en els contractes dels productes financers concertats, el que pot resultar més simptomàtic del que realment s'estava produint és que fossin els propis vassalls el qui fessin efectius els pagaments dels terminis d'un préstec o les pensions d'una renda. Tal com hem vist, això tingué lloc en la línia de crèdit dels Santapau amb Nicolau Desvern: com hem mostrat, un cop almenys, un procurador del comerciant certificà haver rebut una entrega d'uns veïns de Sant Martí a una taula de canvi gironina per una paga del violari venut per Marquesa⁴⁶.

L'opció més factible dels senyors per afrontar deutes importants com el contret amb el mercader gironí passava, doncs, per dirigir-se a les comunitats dels seus dominis. En general, calia que s'avinguessin a fer aportacions complementàries a les prestacions ordinàries. Com hem vist amb l'exemple de Ponç III abans de 1311, aquestes contribucions addicionals es podien aconseguir tot compel·lint els vassalls amb mesures coercitives. Moltes vegades, però, i ens ho il·lustra el cas d'Hug II, no hi havia cap altra via que la negociació i l'oferiment de contrapartides com ara privilegis o franqueses. Amb tot, per més que la contribució acabés considerant-se en el pla jurídic voluntària i no forçosa, era necessari reunir la suma requerida d'alguna forma. El mecanisme a què un col·lectiu de veïns podia estar més avesat a l'hora d'aplegar moneda era l'aplicació d'una talla o derrama. En aquest sentit, podem documentar que, a finals de 1342, es decidí establir, per voluntat i amb el consentiment de la noble Marquesa i el seu fill Ponç, una *tallia communa* entre els habitants de la vall de Santa Pau per pagar a Nicolau Desvern 450 s que s'havien acumulat en concepte d'endarreriments

●
⁴⁵ Ben mirat, com també succeïa, sense anar més lluny, en el cas dels Miana en la venda d'un renda: ACGAX, SP, vol. 37, sf, 1338/06/04.

⁴⁶ Vegeu nota 38.

corresponents al violari que els Santapau li havien venut⁴⁷

Més enllà que els vassalls constessin com a fiadors en els contractes i, finalment, es convertissin en els pagadors efectius d'un deute, hi hauria una tercera possibilitat. Seria que els dependents d'un cert senyor s'endeutessin col·lectivament com a principals (i no només avalant-lo) de cara a fer front a les necessitats particulars del senyor, com dèiem, difícils de distingir de les de la població dels seus dominis. El tema ha estat estudiat en diversos indrets, però no se'n té encara una visió sintètica pel període primerenc que ens ocupa⁴⁸.

Quant a la vall de Santa Pau durant la primera meitat del segle XIV, no comptem amb mostres clares d'aquest fenomen. Si bé és cert que entorn de 1338 es registra un conjunt prou nombrós d'homes de la vall de Santa Pau que havien concertat *in solidum* un voluminós *mutuum* d'uns 1.600 s amb jueus de la vila de Banyoles per motius que no s'indiquen, només la coincidència amb una etapa de grans necessitats de la noble Marquesa, que acabava d'iniciar la gestió de la senyoria sent Ponç IV a Sardènia i encetava l'endeutament amb Desvern, ens podria fer sospitar que el préstec s'havia obtingut en profit de la senyora⁴⁹. Per contra, cal insistir que, en dates properes, en els contractes dels violaris venuts al propi Desvern o a d'altres ciutadans gironins, tan sol constava com a venedora i deutora principal Marquesa, en nom del seu fill, i només s'hi incloïa, a tall de fermancers o avaladors d'aquesta, un col·lectiu desarticulat d'habitants de la vall

⁴⁷ En tenim constància de manera indirecta quan, a un habitant de la vall que segurament es negà a fer efectiva la seva part, se li empenyorà una truja per obtenir el que se li exigia: ACGAX, SP, vol. 43, sf, 1342/11/18.

⁴⁸ Per exemple, han estat investigats els mecanismes financers emprats per Guillem de Montcada, senyor de la vila de Fraga (1287-1330) en situacions anàlogues a la dels Santapau de les primeres dècades del segle XIV. Allí s'hi produïren transaccions com ara l'empenyorament de la qüestia que cobrava Montcada del municipi compensat amb l'encarregament de rendes a la comunitat, així com emissions conjuntes entre el senyor i la vila a canvi de transferències al consell d'aquesta de drets percebuts pel noble al mateix territori: Joaquín Salleras Clarió, *La baronía de Fraga: su progresiva vinculación a Aragón (1387-1458)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Tesis doctoral inèdita, 2007, p. 604-609; igualment Antonio Berenguer Galindo, *Censal mort: Historia de la deuda pública del concejo de Fraga (siglos XIV-XVIII)*, Fraga, Instituto de Estudios Altoaragoneses-Ayuntamiento de Fraga, 1998, p. 37-38. Ben mirat, la pròpia monarquia també recorregué entre els anys 1343 i 1344, tot marcant una primera fita en l'endeutament censal dels municipals catalans, a conversions de qüesties en violaris o censals venuts pels llocs de realenc a creditors particulars que anticipaven, doncs, els capitals necessaris per a la guerra: Manuel Sánchez Martínez, «La Corona en los orígenes del endeudamiento censal de los municipios catalanes (1343-1344)», a Denis Menjot i Manuel Sánchez (eds.), *Fiscalidad de Estado y fiscalidad municipal en los reinos hispánicos medievales*, Madrid, Casa de Velázquez, 2006, p. 239-273.

⁴⁹ ACGAX, SP, vol. 36, f 88r-v, 1338/01/06. Mesos després signaven un debitori per uns 1.520 s i un altre per 1.000 s. Amb tot, possiblement es tractava de la mateixa línia de crèdit oberta amb els jueus banyolins Jucef de Blanes i Bonjuha Salendí i, per tant, sempre estem davant d'un mateix capital que es va amortitzant progressivament: ACGAX, SP, vol. 37, sf, 1338/08/03; sf, 1338/09/17. Sobre la comunitat jueva de Banyoles i alguns dels seus membres més ben documentats, vegeu Dolors Bramon, «Els jueus de Banyoles», *Quaderns del Centre d'Estudis de Banyoles*, 1980-84, p. 105-136.

de Santa Pau que, a més, en cap cas no s'hi comprometia en tant que universitat o entitat amb personalitat jurídica pròpia. Aleshores potser encara era massa aviat⁵⁰.

Vist en conjunt, l'encarregament dels deutes de l'aristocràcia sobre els seus vassalls no suposaria, fins a cert punt, res gaire extraordinari: no deixaria de ser una assignació específica sobre una part més del seu propi patrimoni o, el que podria ser el mateix, un transvasament per part del senyor de deutes o obligacions de pagament a col·lectius d'individus que, al seu torn, li devien censos, servituds o altres prestacions. Aquesta operació, a més, se cenyia, en essència, a l'àmbit privat.

Això no obstant, la necessitat d'avals entre els seus vassalls o de trobar ràpidament un interlocutor a l'hora de buscar ajudes econòmiques, en especial en contextos de guerres prolongades i de demandes fiscals que abraçaven tota la població del principat com els de les dècades de 1360 i 1370, esdevingué un factor de pes en el procés de reconeixement jurídic i de vertebració institucional de les comunitats ubicades en demarcacions senyoriales com la que ens ocupa⁵¹.

En qualsevol cas, sembla clar que els problemes financers dels Santapau de la primera meitat del segle XIV i les mesures adoptades per pal·liar-los acabaren repercutint en els seus vassalls. Dit d'altra manera, les obligacions deliberadament genèriques i obertes dels contractes de violaris signats s'hagueren de traduir en drets i béns tangibles. Sense anar més lluny, Nicolau Desvern, el creditor principal dels anys que analitzem, acabà anant als camps i als graners dels pagesos de la vall de Santa Pau a cobrar-se les pensions de les rendes que havia adquirit del llinatge.

⁵⁰ En una fase més madura de l'endeutament de les comunitats a causa de l'augment de la pressió fiscal de la monarquia a partir de 1350 i, en pocs mots, de la difusió del deute públic des de les grans ciutats fins a les parròquies rurals, sí que, en canvi, es coneixen força casos d'universitats que emeteren violaris i censals morts en nom dels senyors, o conjuntament amb aquests, i en patiren les conseqüències durant dècades. Quant a la qüestió general del deute públic al principat a la baixa edat mitjana: Manuel Sánchez Martínez (ed.), *La deuda pública en la Cataluña bajomedieval*, Barcelona, CSIC, 2009. Centrant-nos a l'àmbit senyorial laic o eclesiàstic, Fernández Trabal ja documentà emissions conjuntes entre senyors i poblacions del seu domini de la demarcació gironina: J. Fernández Trabal, *Una família catalana medieval...* p. 107-117, 148-151. Vegeu, en especial, però, un cas analitzat a fons: el del llinatge Cervelló i la senyoria de la Llacuna (entre les comarques actuals de la Conca de Barberà i de l'Anoia): Jordi Morelló Baget, *Municipis sota la senyoria dels creditors de censals: La gestió del deute públic a la baronia de la Llacuna (segle XIV)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2008. Per d'altres exemples de finals del tres-cents i del quatre-cents, remetem a les referències que es recullen en aquesta darrera publicació: *Ibid.*, p. 108-118.

⁵¹ Sobre la importància dels elements fiscals i financers en els processos de configuració de les institucions municipals, vegeu les consideracions que se'ns ofereixen a Pere Verdés Pijuan i Max Turull Rubinat, «Els municipis catalans a l'època de Jaume I», a Maria Teresa Ferrer i Mallol (dir.), *Història de la Generalitat*, p. 193-208. Podem afegir-hi que les primeres referències a una universitat de la vall de Santa Pau no ens apareixeran fins al decurs de la Guerra contra Castella, iniciada l'any 1356.

3. Les conseqüències dels endarreriments: l'acaparament de rendes per part de Nicolau Desvern

A la primavera de 1344, poc després que, com hem exposat, Desvern comencés a tenir problemes per rebre les pensions del violari venut per Marquesa de Santa Pau i fes prevaldre la seva condició de creditor amb més dret, fou nomenat per la pròpia senyora com a procurador per collir per ella totes les rendes i esdeveniments que pertanyien a aquesta a les parròquies de Sant Maria dels Arcs i Sant Martí de Santa Pau, per regir també les persones habitants en aquests llocs i, finalment, per sotsarrendar com li plagués tots aquests drets, a més de les coromines i molins de la vall⁵². Una procura així, en la conjuntura precisa que intentem reconstruir, devia tenir una cara oculta que els esdeveniments posteriors ens confirmaran. Ras i curt, la línia de crèdit oberta pels Santapau amb Desvern havia desembocat en una transferència temporal de rendes i drets del llinatge a favor del mercader gironí. El creditor s'apoderà dels drets senyorials dels seus deutors⁵³.

Pocs mesos després ja documentem Nicolau Desvern intítulat tinent, posseïdor i habitant del castell de Santa Pau o rebedor i collidor de tots i cadascun dels censos, tasques, agrers i altres drets que el senyor del dit castell rebia a la vall de Santa Pau, al·ludint a una certa compra feta a Marquesa, per la qual, en tot cas, no se cita cap document concret i potser realment no s'escripturà mai. No es féu explícit el que es podria sospitar, és a dir que la cessió de drets anava lligada al violari venut l'any 1340, fins al moment que ja s'havia acabat aquesta cessió temporal a principis de 1348: aleshores Desvern admetia que havia estat *ratione violariorum, vendicionum et obligationum (...) factorum et venditorum* pels dits nobles Marquesa i Ponç de Santa Pau⁵⁴. Amb tot, el traspàs de poders es produí

●

⁵² ACGAX, SP, vol. 44, f 5v-6r, 1344/05/26. En efecte, aquell mateix dia Desvern, com a presumpte procurador de Marquesa, ja posa en mans de Bernat Magaiard, habitant de la pobla de Santa Pau, l'únic molí que els Santapau posseïen a la vall homònima, el molí dit de la Tina: *ibidem*, f 6v, 1344/05/25.

⁵³ La documentació consultada no mostra que intervingués en l'afer cap cort jurisdiccional (com podia haver passat l'any 1341), sinó que sembla un procés més aviat informal i fruit d'un acord entre les parts implicades. Això no obstant, el mecanisme emprat per Desvern té semblances amb els utilitzats per altres comerciants o financers conciudadans seus que presentaven demandes per forçar una negociació amb els deutors de comunitats agràries o acabaven instant empires preventives de les collites d'aquests pagesos: Ll. Sales Favà, «Crédito y redes urbanas...», p. 147-148. En el nostre cas estariem, doncs, davant d'un embargament d'exaccions i rendes senyorials.

⁵⁴ ACGAX, SP, vol. 51, f 58v-59r, 1348/03/21.

de facto l'any 1344 i se'n pot seguir la traça justament fins a principis de 1348⁵⁵.

Instal·lat Desvern al castell de Santa Pau durant cert temps, Marquesa degué continuar estant-s'hi mentre delegava a d'altres ciutadans gironins la resolució d'affers judicials per raons de deutes⁵⁶. De tota manera, d'acord amb el que s'havia concedit a Nicolau Desvern en la procura o, fos com fos, acabà arrogant-se en tant que creditor insatisfet, ens apareixen, a partir de 1344, diverses referències a la seva actuació com a tinent del castell i les rendes de Santa Pau.

Per un costat, l'any 1346 Desvern nomenà un procurador local per llevar tot el que se li devia i encomanà una de les peces clau del patrimoni que havia passat a assumir, el molí blader de destret de la vall⁵⁷. Per l'altre, ja a la tardor de 1344 rebia el foriscapi per unes cases traspassades a la vila nova de la pobla del castell; a finals de 1345, el terç i el lluïisme de la compra que havia fet el cavaller Guillem de Miana d'un mas de la vall; i a principis de 1348, el mateix concepte per l'adquisició d'una peça boscosa⁵⁸. Veiem que exercí un altre dret inherent a la senyoria de masos: acceptà homes propis que entraven a les seves explotacions⁵⁹. Així mateix, en la col·lecta de les rendes alienades no dubtà a enfrontar-se amb altres perceptors de fruits i esplets a la vall, com el prior del monestir de Santa Maria de Finestres que obtenia redelme d'alguns masos⁶⁰.

Encara que, com dèiem, sembla que a principis de 1348 expirà el període en què Nicolau Desvern tenia sota control absolut les rendes que percebien els senyors del castell de Santa Pau a la vall homònima, el mercader seguí força actiu

⁵⁵ ACGAX, SP, vol. 44, f 38r-v, 1344/08/18. En aquest document s'il·lustra amb claredat el traspàs que havia tingut lloc. I és que consisteix en l'acta que aixecà el notari del fet que un nunci del ciutadà gironí Pere Cardonets havia comparegut al castell de Santa Pau per reclamar al seu teòric titular, Ponç IV, una quantitat promesa prèviament davant testimonis. El missatger, però, fou rebut per Nicolau Desvern, qui ventilà l'assumpte amb diligència tot descrivint la situació que s'estava vivint. S'anota que Desvern respongué que «*Poncius non stabat nec habitabat dictum castrum seu forciam, nec tenebat nec faciebat in ibi suum domicilium vel suam habitacionem nec potebat pro eo quia illud vendiderat diu est, ut predicatur, dicto Nicholao de Vernus*».

⁵⁶ Marquesa nomenà procuradors Ferrer de Segurioles, habitant de Girona, i el ciutadà Bernat de Gornall: ACGAX, SP, vol. 44, f 48v-49r, 1344/09/06.

⁵⁷ ACGAX, SP, vol. 42, f 41v, 1349/05/23.

⁵⁸ ACGAX, SP, vol. 44, f 79v-80r, 1344/10/03; ACGAX, SP, vol. 48, f 28r-v, 1345/12/01; ACGAX, SP, vol. 51, f 58v-59r, 1348/03/21. En aquest darrer cas ja es parlava en passat del temps que Nicolau Vern collí els drets per la raó exposada més amunt dels violaris comprats.

⁵⁹ ACGAX, SP, vol. 51, f 36v-37r, 1348/02/24. Això no obstant, hem de tenir present que Marquesa no cedi els drets sobre tots els homes i dones dels seus dominis, sinó només els de la vall de Santa Pau i, encara, amb certes excepcions. Així era ella personalment qui continuava concedint redempcions en alguns casos: ACGAX, SP, vol. 44, f 173r, 1345/01/31.

⁶⁰ Se saldà el litigi amb una composició amical feta efectiva anys més tard per Berenguer Hospital, el tutor dels fill pubills del difunt Nicolau: AHG, Gi-06, vol. 62, sf, 1355/02/17.

en aquest territori fins a la seva mort l'hivern de 1351 a 1352⁶¹. En certs moments tant actuava com a procurador primer de Marquesa (morí a principis de 1348) i després del seu fill Ponç, per exemple, arrendant una fàbrega o percebent en profit del noble una part del salari que se li devia per la capitania de la galera armada al ducat de Girona i enviada a Sardenya l'any 1351, com, a títol particular, rebia empenyoraments o traspassos de censos, masos i homes propis⁶². I és que resulta difícil de distingir quan feia el paper únicament d'administrador de la família de quan s'ocupava d'aquests afers pel que l'afectava en tant que prestador. Ben mirat, sembla que després d'inicis de 1348 continuà interessat a fer valer els drets adquirits com a creditor dels Santapau oposant-se a d'altres gironins que també asseguraven tenir-n'hi⁶³. I, un cop mort, els seus hereus seguiren tancant deutes a Santa Pau⁶⁴.

De fet, tenim força indicis que entre 1352 i 1357 els descendents de Ponç IV, com hem vist, finat justament l'any 1352, hagueren de tornar a comprometre les seves rendes per nous deutes contrets amb ciutadans de Girona, senzillament potser perquè no s'havia saldat mai del tot la línia de crèdit oberta abans de 1340. Llavors qui s'intitulària en alguna ocasió *emptor ad certus tempus de iuribus, redditibus et fructibus castri de Fenestris et de Sancta Pace* seria el mercader gironí Berenguer Hospital, actuant sempre com a tutor dels fills de Nicolau Desvern⁶⁵.

Desconeixem fins a quin punt Desvern clavà arrels a Santa Pau durant el període quadriennal que s'intitulà tinent del castell. Segurament s'hi estigué una

⁶¹ AHG, Gi-06, vol. 52, sf, 1351/11/02; AHG, Gi-06, vol. 55, sf, 1352/02/08.

⁶² A propòsit de la fàbrega del mas Casaferrera de Pujolars de la parròquia de Santa Maria dels Arcs: ACGAX, SP, vol. 142r-v, 1351/06/11. Pel que fa a l'armada: AHG, Gi-06, vol. 52, sf, 1351/11/02. La procura de Ponç a favor de Desvern s'havia escripturat l'any 1349 davant d'un notari de Barcelona. Quant a la resta: ACGAX, SP, vol. 51, f 37r-v, 1348/02/23; f 73v-74r, 1348/04/08; f 105r, 1348/05/29.

⁶³ ACGAX, SP, vol. 51, f 70v-71r, 1348/04/03, f 98v-99r, 1348/05/16.

⁶⁴ Per mitjà de Berenguer Hospital, ciutadà i mercader de Girona, tutor dels fills impúbbers de Nicolau, es clogueren diverses qüestions pendents. Per exemple, al llarg de 1357 Hospital fermà una venda a l'encant per deutes que tenia un habitant de la pobla de Santa Pau a Desvern abans que morís i rebé debitoris d'altres del mateix lloc o de la vall per quantitats que no superaven les 2 ll.: ACGAX, SP, vol. 59, f 19r-v, 1357/01/28; f 26r-v, 1357/02/16, f74r. En alguns casos ratificà remissions de deutes que ja podia haver concedit el difunt: ACGAX, SP, vol. 59, f 26v, 1357/02/16.

⁶⁵ Per aquesta condició Hospital arrendà el pasturatge de la domenge del castell de Santa Pau: ACGAX, SP, vol. 59, f 21v-22r, 1357/02/04. Aquesta vegada qui gestionà la cessió temporal de drets a favor del creditor durant 10 anys fou Pere de Busquets, generós de València, nomenat curador del futur baró Hug III de Santa Pau, aleshores encara en edat pupil·lar. Per aquesta raó, a més, els habitants de la parròquia de santa Maria dels Arcs de Santa Pau, homes propis dels Santa Pau, hagueren de prestar homenatge a Berenguer Hospital com a tutor. També ho hagué de fer expressament el nunci jurat i saig del dit castell: ACGAX, SP, vol. 59, f 98v-99r, 1357/10/09.

bona temporada, però costa d'imaginar que hi romangué tots quatre anys. En qualsevol cas, sabem que hi contractà una dida per alletar la filla Francesca que acabava de néixer i, alhora, els serveis d'un santapauenc que li féu d'escuder un cert temps⁶⁶.

Ara que el relat d'aquesta història ja ens ha portat fins a l'alçada de la dècada 1350, val la pena recuperar una perspectiva àmplia del fenomen d'endeutament. Tal com hem procurat mostrar, l'estat crític de les finances dels Santapau entre els decennis de 1330 i 1350 derivaria en una proporció gens menyspreable de les obligacions que tenien amb la corona en tant que cavallers. Aquestes obligacions, a més, eren indestriables del fet de ser titulars d'una senyoria, l'antic terme castral de Finestres, que a partir, almenys, de la dècada de 1270 passà a considerar-se un feu reial. Per això, doncs, quan Ponç IV, conseller del rei, com havia fet la seva mare sent ell absent, obligà la majoria de drets lligats a l'honor de Santa Pau per una línia de crèdit establerta (i intuïm difícil de liquidar) amb el comerciant gironí Nicolau Desvern, hagué de suplicar la ferma de Pere el Cerimoniós perquè aprovés la continuïtat de l'operació sobre un bé, en darrera instància, del patrimoni regi⁶⁷.

Com hem vist, tanmateix, mentre que els capitals manllevats els reberen els Santapau per abordar els nombrosos deutes, qui pagaren les pensions de les rendes emeses pels senyors foren els sotmesos de la seva jurisdicció. Quan els pagaments ben aviat començaren a endarrerir-se, el prestador anà personalment a vigilar de prop les fonts d'ingressos dels deutors per no perdre ni un diner del que se li havia promès. El control s'allargà durant anys.

4. Consideracions finals

Atesos els propòsits limitats i el caràcter obert d'aquest breu treball, no es poden oferir unes autèntiques conclusions. Tot i això, del que s'ha anat exposant caldria recapitular i destacar diversos aspectes. En primer lloc, s'han posat de manifest molts dels buits que encara hi ha a propòsit de l'articulació de la baronia de Santa Pau. És a dir, tant pel que fa al conjunt de possessions i rendes que drenaven els seus titulars com al nivell de jurisdicció que arribaren a exercir en cada moment els descendents dels castlans de Finestres en les terres a banda i banda de la serra homònima.

De tota manera, com s'ha insistit, l'objectiu de l'article passava més aviat a observar la difusió de diversos instruments de crèdit en una àrea rural de la

⁶⁶ AHG, Gi-05, vol. 75, f 9r-v, 1353/01/24; AHG, Gi-06, vol. 64, sf, 1355/04/17.

⁶⁷ ACA, C, reg. 892, f 140v, 1351/02/01, Perpinyà.

Catalunya baixmedieval. Els mecanismes emprats per Marquesa de Santa Pau al capdavant de la senyoria ens confirmen l'ampli ventall de productes disponibles i la implantació de xarxes financeres al llarg de la demarcació gironina (i fora dels límits d'aquesta) que unien la capital amb territoris recòndits com les capçaleres dels rius Ser i Llémna.

Finalment, l'episodi que s'ha intentat reconstruir amb una mica de detall tot espigolant dades de diverses fonts ens posa sobre la taula dos altres elements clau del món del crèdit o les finances i les seves imbricacions amb la societat baixmedieval. Per un costat, la complexa qüestió de les fermances i, en el cas sobretot dels senyors de vassalls, la possibilitat que traslladessin als habitants dels seus dominis els costos de l'endeutament privat. Tanmateix, és ben cert que les causes del dèficit no es poden imputar tan sols a la mala gestió, sinó que cal tenir sempre present les circumstàncies de tota mena que envoltaven moltes despeses. Per l'altre, un aspecte gens secundari d'aquests processos com fou el poder real que exerciren els prestadors o creditors sobre els béns dels prestataris o deutors poc solvents.

En definitiva, malgrat que serien necessàries anàlisis més aprofundides que les que s'han assajat aquí, continuen causant impressió certes situacions. En el marc d'una societat feudal com la del principat baixmedieval, no deixa d'impactar la imatge següent d'un dels llinatges de l'aristocràcia mitjana del país més fidel a la corona: la vídua d'un militar mort a Sardenya, amb un fill també absent per lluitar per la glòria dels reis d'Aragó Mediterrània enllà, agenollada davant d'un mercader de teles que l'havia salvada a ella i a la seva família de la desfeta econòmica.